

El castell de Vilafortuny (Cambrils, Tarragona). Un assentament d'època ibèrica al litoral tarragoní

El Castell de Vilafortuny (Cambrils, Tarragona). An Iberian Culture settlement along the coast of Tarragona

Recents treballs arqueològics efectuats al paratge anomenat castell de Vilafortuny (Cambrils, Baix Camp) han permès corroborar l'existència en l'indret d'un assentament d'època ibèrica que hauria estat ocupat, d'acord amb les dades de què es disposa, entre inicis del segle IV i finals del III-inicis del II a. n. e. L'existència d'aquest jaciment protohistòric es va fer palesa als anys seixanta, si bé no s'hi havien efectuat intervencions arqueològiques que permetessin confirmar-ne la cronologia. La verificació de la seva presència al litoral del Camp de Tarragona incrementa el coneixement sobre l'ocupació d'aquesta regió en època ibèrica, força desconeguda encara, alhora que permet l'esbós de noves hipòtesis sobre el seu desenvolupament històric.

Paraules clau: època ibèrica, litoral tarragoní, protohistòria, comerç, Cessetania.

Des travaux archéologiques récents menés au lieu-dit Château de Vilafortuny (Cambrils, Baix Camp) ont permis de corroborer l'existence d'un habitat de l'époque ibérique sur le site qui aurait été occupé, selon les données actuelles, entre le début du IVe siècle et la fin du IIIe - début du IIe siècle av. J.-C. L'existence de ce site protohistorique est connue depuis les années 60, bien qu'aucune intervention archéologique n'ait jamais été effectuée pour confirmer sa chronologie. La confirmation de sa présence sur la côte du Camp de Tarragona permet d'approfondir les connaissances sur l'occupation méconnue de cette région à l'époque ibérique, tout en esquissant de nouvelles hypothèses sur son développement historique.

Mots clés: Période ibérique, côte tarragonaise, protohistoire, commerce, Cessetania.

Introducció

La primera menció escrita de l'existència d'un jaciment arqueològic al solar que actualment ocupa el castell de Vilafortuny la va fer Lluïsa Vilaseca l'any 1968 a la revista *Ampurias*, en què va indicar que «a uns 150 metres de la platja, amb ocasió de construir una pista de tennis per part de l'empresa hotelera propietària del Castell i voltants, es va poder observar, en un tall paral·lel a la platja, un nivell amb ceràmica ibèrica i alguns carbons, d'uns 30 cm d'espessor» (Vilaseca Borràs 1968: 351). La descoberta, però, no va implicar cap altra recerca a l'indret, atesa l'absència, segons l'autora, «almenys en aquell punt, de vestigis de construccions», i es va suposar que les restes corresponien a «enderrocs procedents d'un poblat ibèric, emplaçat, aproximadament, al lloc que actualment ocupa el Castell» (Vilaseca Borràs 1968: 351). Aquesta és, doncs, la referència més antiga d'aquest jaciment, esmentat habitualment en els treballs que s'han efectuat sobre el poblament en època antiga a la plana litoral occidental del Camp de Tarragona, malgrat la poca informació que fins ara n'hi havia.

Va ser a inicis dels anys setanta del segle passat que aquest espai va viure una profunda transformació en produir-se, als voltants del tossal del Castell, especialment al seu vessant est, un creixement urbanístic que va alterar profundament el paisatge circumdant. Amb tot, no hi ha cap notícia de l'època sobre la possible existència de restes arqueològiques a tocar del castell ni als voltants de l'antiga masia que corona el tossal. Si hi havia restes arqueològiques, van desaparèixer sense cap ressò o bé encara són al subsòl.

No va ser fins a l'any 2018, amb motiu del projecte d'urbanització del polígon d'actuació PA-2-Club de Tennis Vilafortuny, que el nucli protohistòric esmentat per Lluïsa Vilaseca a la dècada dels seixanta va tornar a manifestar-se. Els treballs arqueològics preceptius en el solar, efectuat per l'empresa d'arqueologia Absis. Patrimoni Cultural entre els mesos de gener i març i novembre i desembre del mateix any, van confirmar l'existència de restes materials i estructurals d'època ibèrica en aquell indret, concretament a la part més meridional del tossal, a una altura d'entre 4 i 6 metres sobre el nivell del mar.

Situació geogràfica

El jaciment arqueològic del castell de Vilafortuny devia ocupar, com a mínim, el vessant sud d'un petit turonet situat a tocar de la costa, al bell mig d'una badia natural formada per platges arenoses i compresa entre el riu Llastres —a l'altura del que avui és l'Hospitalet de l'Infant— i el cap de Salou. Una regió constituïda per una depressió

de perfil gairebé pla, que va creixent en altitud des del litoral en direcció a l'interior, on s'eleva unes serres que, amb forma de mitja lluna, la delimiten per l'oest i pel nord: les serres de Llaberia, de Pradell/l'Argentera, del Molló i de la Mussara, que formen l'anomenada plana del Baix Camp (fig. 1).

Figura 1. Situació del jaciment al castell de Vilafortuny (Cambrils, el Baix Camp) (Autoria: GRESEPIA).

Geològicament, es tracta d'un espai format per dipòsits de sediments quaternaris, cosa que, des de l'antiguitat, ha facilitat l'explotació agrícola, afavorida també per la presència d'abundants aquífers, que han abastit regularment d'aigua tot el territori fins al desenvolupament urbanístic i industrial de la segona meitat del segle XX, amb l'excepció de la franja costanera, on les inclemències marítimes i la presència d'aiguamolls feien la terra insalubre. Cal fer notar la gran presència de rieres i barrancs que drenen tot aquest territori i que, si bé no són cursos regulars, constitueixen importants camins naturals que comuniquen la costa amb les serres de l'interior. En aquest sentit, s'ha de destacar que, a poc més d'1 km a la dreta del turó del castell de Vilafortuny, hi desaigua la riera de Maspujols, una de les principals vies de comunicació vers les muntanyes de Prades.

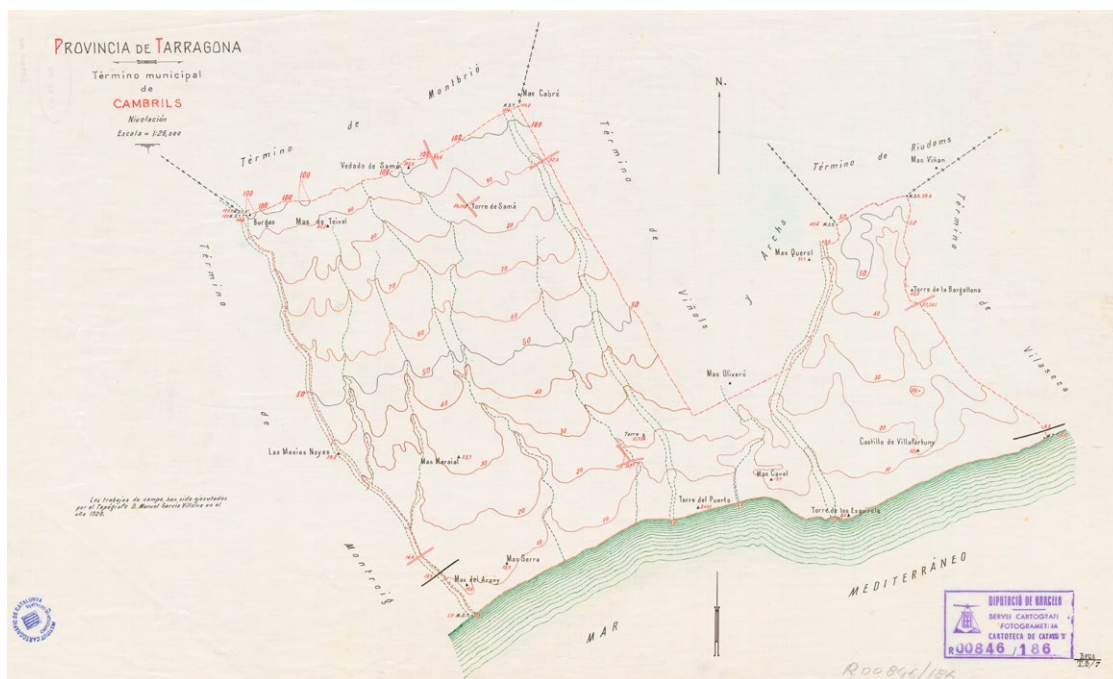

Figura 2. Mapa topogràfic de Cambrils. Instituto Geográfico y Estadístico (Espanya), 1914. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. S'hi pot observar la topografia de l'espai on se situa el jaciment, al vessant meridional del turó del castell.

Si efectuem un assaig de reconstrucció morfològica de l'indret a partir de la planimetria antiga, veiem que el jaciment s'ubica en un espai força idoni per ser habitat: sobre una lleugera elevació amb una altitud màxima de 32,7 metres, la darrera abans de la línia de costa, i una superfície ocupable aproximada d'unes 5 ha (fig. 2) —una situació singularment estratègica dins aquest espai costaner. La construcció, en època medieval, d'una fortificació destinada a controlar i defensar aquest mateix tram de costa corrobora la importància de l'indret, preminent sobre el seu entorn,¹ condició que va mantenir fins als anys setanta del segle passat, quan va ser objecte d'importantes modificacions paisatgístiques (fig. 3).

També volem apuntar que, molt a prop de la zona on van aparèixer els vestigis arqueològics, concretament al vessant sud del turó del Castell, hi transcorre la via fèrria entre Barcelona i València. L'obra d'aquest tram, construït l'any 1865 per unir Cambrils i Tarragona (fig. 4), no va aportar cap vestigi ni notícia de la presència de restes arqueològiques. Tampoc no ho va fer la prospecció visual del talús de la via fèrria efec-

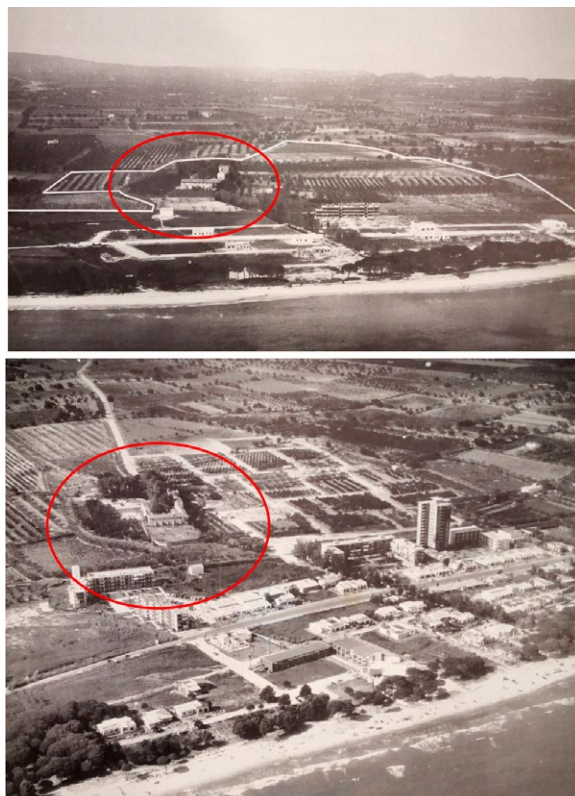

Figura 3. Fotografies en què s'observa el turó del castell de Vilafortuny abans de l'antropització de l'entorn, produïda a partir de finals dels anys cinquanta del segle passat. S'hi aprecia la seva situació privilegiada, envers la costa i la plana que l'envolta (Curt 1979).

1. Per completar la informació sobre l'indret, volem assenyalar que, encastats a les parets del castell medieval, es van localitzar dos pedestals inscrits, l'un dedicat a Lucius Caecilius Caecilianus pel seu fill Quintus Caecilius Campanus, i l'altre a Caius Aufidius Victorianus. Amb tot, sembla que no són originaris del lloc (Massó 1990: 53-54).

tuada en el marc dels treballs arqueològics, de manera que, sempre amb la deguda prudència,

es podria afirmar que la via indica el límit meridional de l'àrea arqueològica.

Figura 4. Plànol de la construcció de la via del tren al pas del castell de Vilafortuny (aprox. 1856), en què s'observa perfectament el relleu del turó del castell de Vilafortuny i com es va fent més suau en direcció al litoral. L'assentament ibèric s'hauria situat al vessant sud. Ref.: CAT/AMCAM/01/06.03.09/Plan-000004.

La intervenció arqueològica

Els treballs arqueològics

La intervenció arqueològica s'ha desenvolupat al vessant més meridional del turó, gairebé al seu peu, dins els terrenys de l'antic Club de Tennis Vilafortuny, un solar d'1,5 ha situat entre el carrer Leonardo de Vinci, a l'oest, l'avinguda de Vilafortuny, a l'est, i la via fèrria Tarragona-València, al sud, com ja hem indicat.

Els treballs, efectuats entre els mesos de gener i desembre de l'any 2018 en dues fases, van consistir a obrir un total de 25 rases de forma mecànica, que, en els punts on van donar resultats positius, van ser netejades i excavades manualment. Posteriorment, i com a resultat de la localització d'estructures d'època protohistòrica, es va procedir a fer-hi diversos sondejos per ampliar la informació.

Tota aquesta àrea de treball va ser dividida en tres sectors diferenciats (S1, S2 i S3) (fig. 5). El sector 1, ubicat a la zona est, presentava unes dimensions aproximades de 6.700 m² i quedava definit entre les pistes de tennis i el carrer Leonardo da Vinci. En aquest espai es van excavar un total de vuit rases de delimitació, amb resultats negatius quant a la identificació d'evidències arqueològiques, més enllà d'una possible canalització d'aigua d'època moderna i/o contemporània a l'interior de la rasa 8 (UE 803). En els sectors 2 i 3, per contra, hi van aparèixer un seguit de murs, que van definir una zona arqueològica, la qual, a priori, es va considerar part d'un sistema defensiu associat a una possible zona d'hàbitat d'un assentament, presumiblement ibèric (Vilalta i Galland 2018a). La zona, però, presentava una profunda afectació, tant pels treballs agrícoles que s'haurien realitzat als voltants del castell com per la construcció del club de tennis.

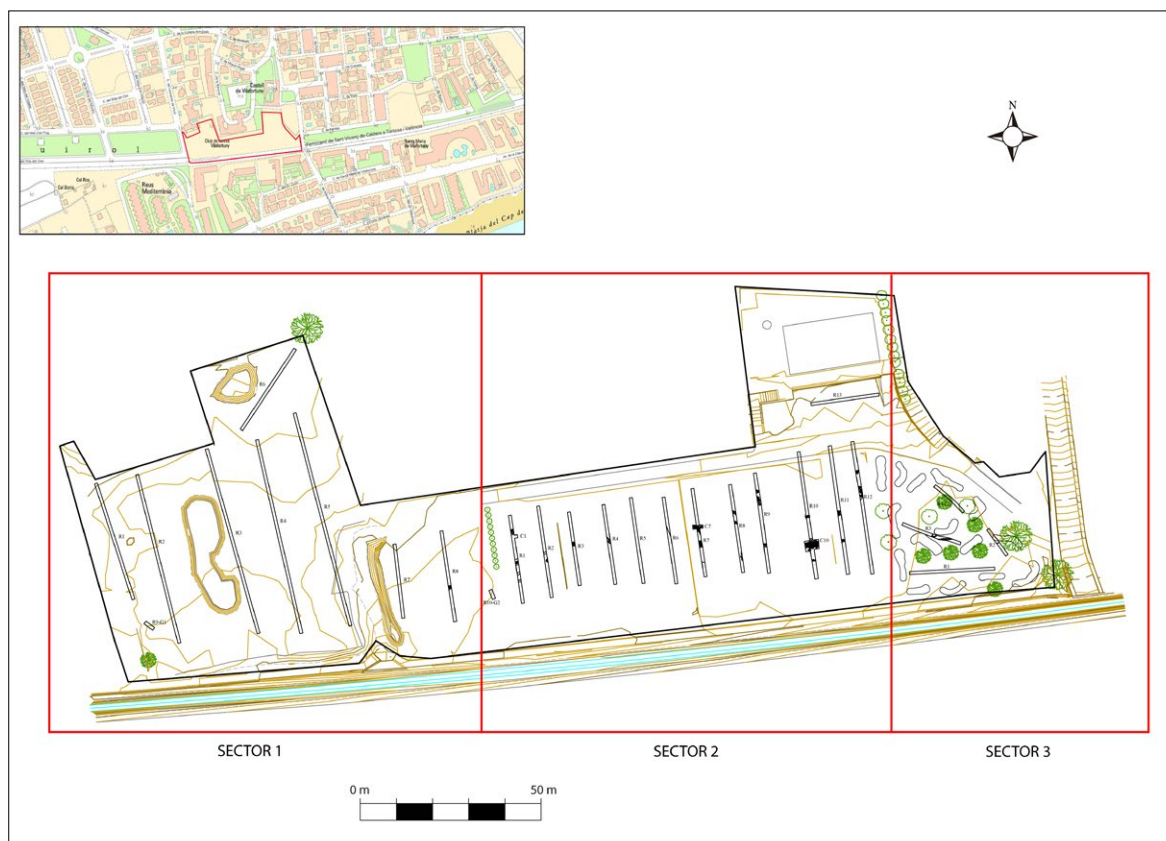

Figura 5. Plànol amb la situació de l'àrea arqueològica dins la trama urbana actual del municipi de Cambrils i la seva sectorització en tres espais. S'hi poden observar les diferents rases obertes a cada sector. En els sectors 2 i 3 s'hi van localitzar les estructures d'època ibèrica (Autoria: GRESEPIA).

El sector 2, amb unes dimensions d'uns 6.500 m², situat a la zona central de l'àrea d'intervenció, comprenia l'espai ocupat per les pistes i la piscina del club de tennis. Els treballs en aquest punt es van centrar a obrir un total de 13 rases de delimitació (R1 a R13), i s'hi van documentar abundants restes arqueològiques d'època ibèrica, amb presència de materials ceràmics associats a un seguit de murs de dimensions variables i que, en general, presentaven una alineació nord-oest/sud-est (fig. 6).

En bona part de les rases, la seqüència estratigràfica es repetia: un nivell superficial format per les restes constructives de formigó, quitrà o grava de les instal·lacions del club de tennis i que, en alguns casos, estaven disposades damunt d'un anivellament del terreny fet a base d'argila o tapàs, que cobria un conjunt d'estrats formats per argiles de tonalitat fosca i consistència compacta, en què s'evidenciava la presència de material ceràmic d'època ibèrica; aquests nivells s'assentaven directament sobre el substrat geològic o bé sobre una capa formada per sorres de platja de color groc, poc consistent i associada a la geologia litoral.

Les estructures identificades en aquest sector pertanyents a l'època ibèrica estaven constituïdes,

bàsicament, per murs de pedres petites i mitjanes lligades amb morter de fang. Les dimensions de les parets oscil·laven entre els 40 i els 60 cm d'amplada, i eren presents des de R7 fins a R12 (UE 709, UE 810, UE 811, UE 907, UE 908 i UE 1021) (fig. 7). A més, a les rases R7, R10 i R11 s'hi van localitzar murs de dimensions més grans (UE 717, UE 1004 i UE 1106), d'aproximadament 1 metre d'amplada, que clarament es poden relacionar amb estructures de tancament que delimitaven l'assentament pel costat est/sud-est (fig. 7).

Seguint la hipotètica línia del mur de les UE 717, 1004 i 1106, es va poder reconèixer una altra paret a la rasa R9 (UE 909) (fig. 7), amb una alineació similar a les anteriors, que podria formar part de la mateixa línia defensiva, tot i que estava força afectada antròpicament i tan sols se'n conservaven 50 cm d'amplada (Vilalta i Galland 2018a). S'ha de remarcar l'existència d'un retall, que podria haver-se repetit en algunes rases i que podria indicar l'existència d'un fossat que completaria la delimitació i/o la defensa de l'espai habitable, tal com sembla observar-se a R7 (UE 718) o a R10 (UE 1018), en aquest cas, amb una extensió aproximada de més de 6 metres (fig. 8).

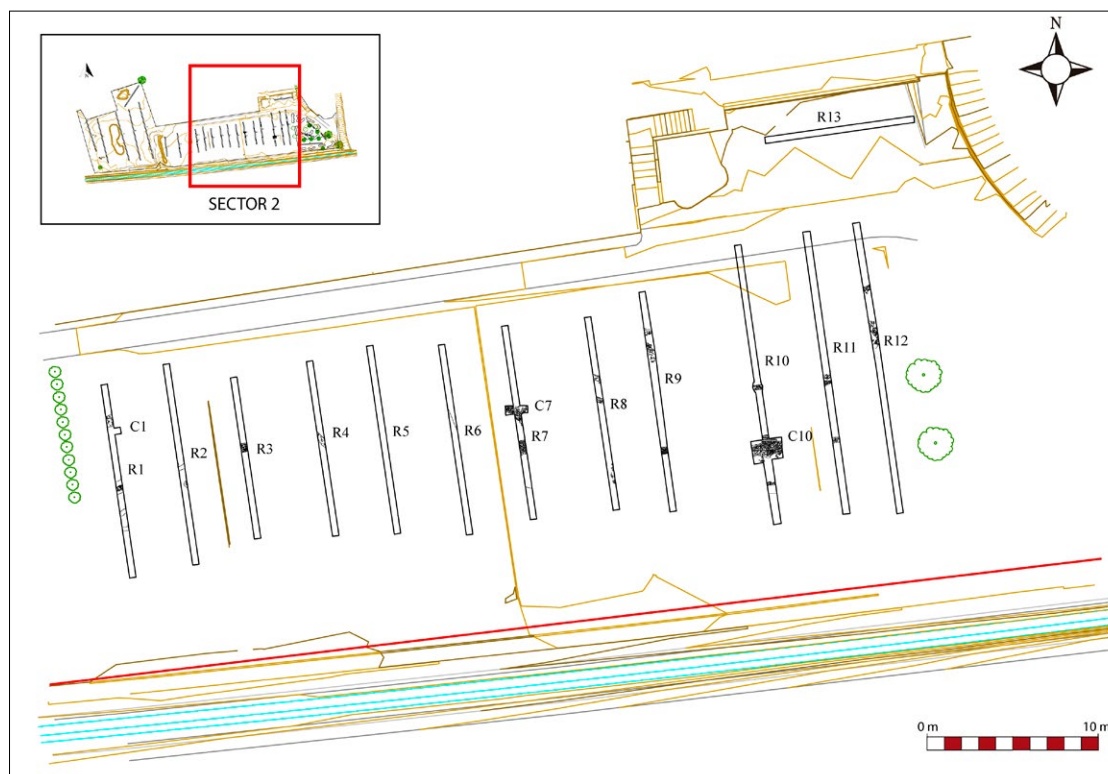

Figura 6. Detall del sector 2, on es van excavar 12 rases i on van aparèixer la major part de les restes arquitectòniques d'època ibèrica. Algunes de les troballes van promoure la realització d'ampliacions (cales manuals), marcades en la figura amb la lletra C (Autoria: GRESEPIA).

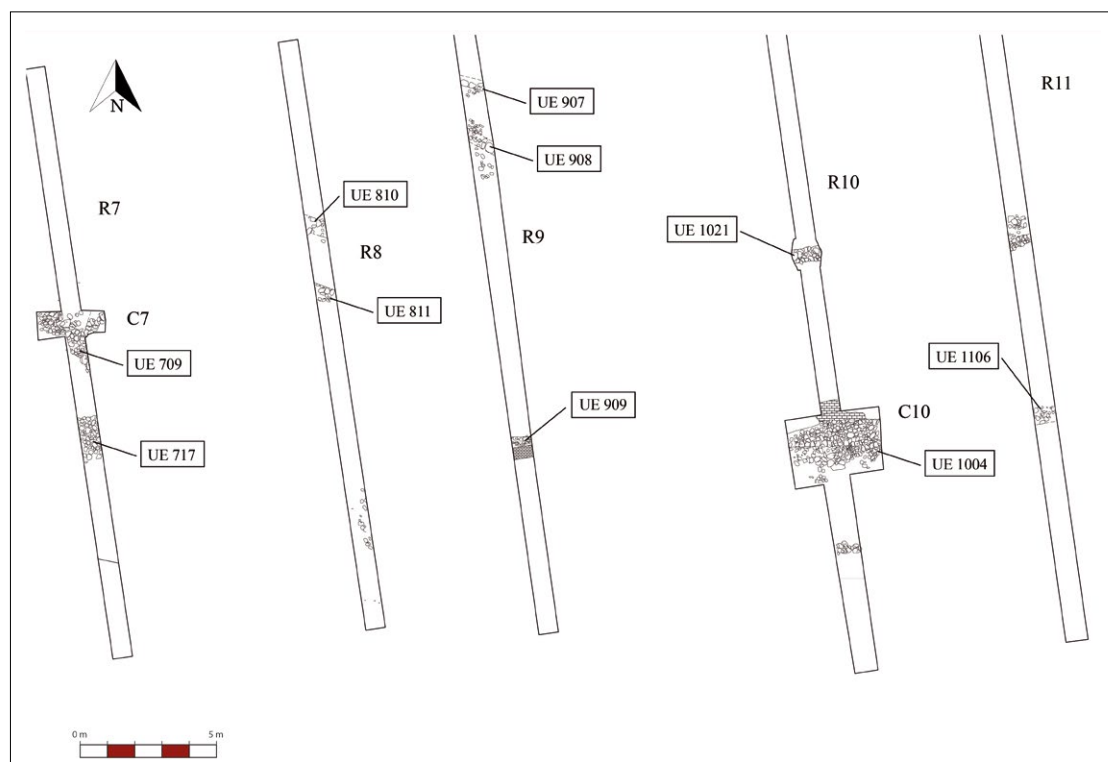

Figura 7. Detall de les rases on es van localitzar les estructures més importants. Malgrat l'handicap de treballar en espais tan reduïts, l'ampliació a R7 i R10, a través de les cales C7 i C10, va permetre documentar-hi l'existència d'uns murs (UE 717 i UE 1004) que semblaven tenir més entitat que la resta i que es van identificar com un possible tancament de l'assentament. Posteriorment s'hi va descobrir el mur UE 909 (Autoria: GRESEPIA).

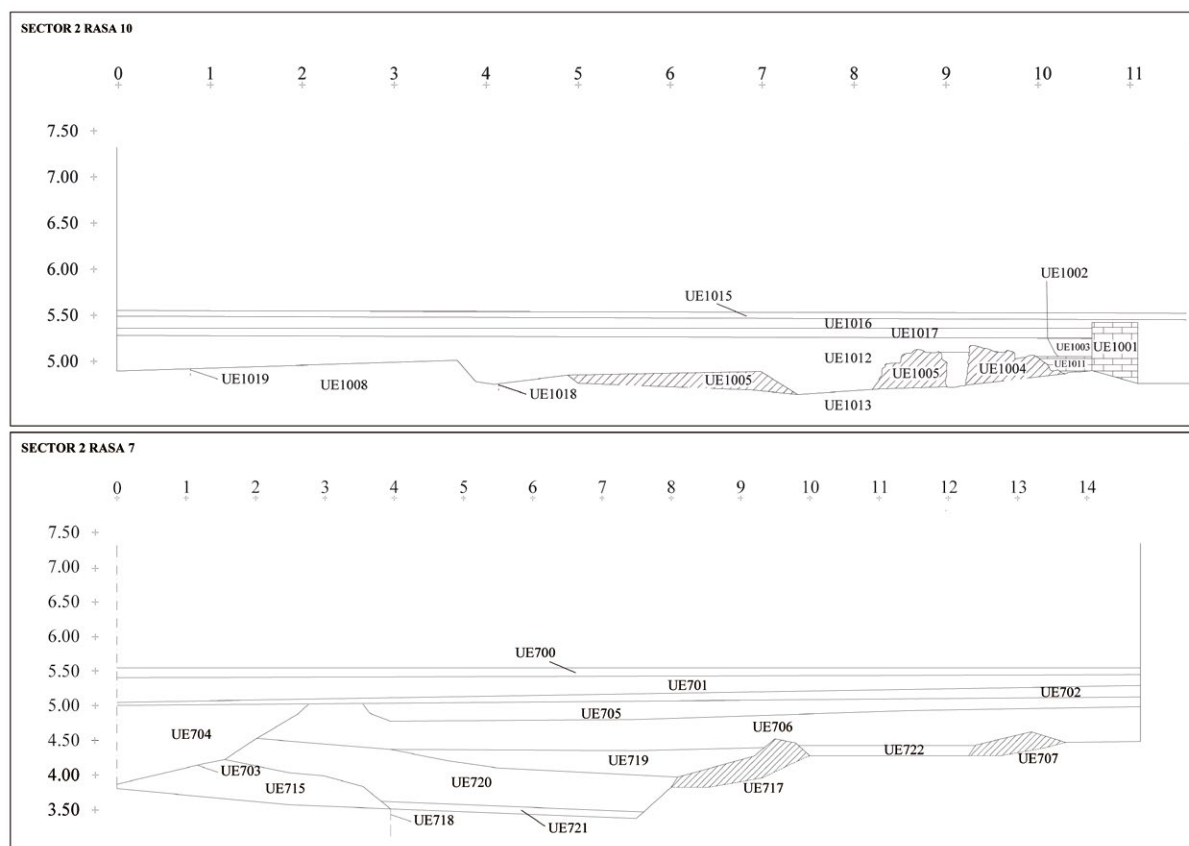

Figura 8. Secció de les rases 10 i 7 del sector 2. S'hi observen les diferents UE de les rases i destaquen els murs UE 1004 (amb l'enderroc UE 1005) i UE 717 i el desnivell del possible fossat (UE 1018 i UE 718) (Autoria: GRESEPIA).

Figura 9. Fotografia del mur MR 604, aparegut en l'ampliació de la rasa 6 (R6) efectuada durant la segona fase (Autoria: GRESEPIA).

En la segona fase d'actuacions a la zona, durant l'ampliació de la rasa 6 (R6), es va poder comprovar l'existència d'una nova construcció (MR 604) (fig. 9), constituïda per pedres irregulars de petites dimensions, de 40 cm d'amplada, amb una orientació nord-oest/sud-est, més enllà dels límits que definirien les estructures de més entitat (Vilalta i Galland 2018b: 11-18). La interpretació d'aquest mur no és fàcil, ja que queda fora dels límits teòrics del possible assentament, definits a partir de l'extrapolació de les dades proporcionades per la intervenció. Podria tractar-se d'una estructura periurbana o d'algun element, però, amb la informació de què es disposa, no es pot concretar.

Finalment, a la tercera zona d'intervenció, en el sector 3, a l'extrem oest de l'àrea d'intervenció, on hi havia les pistes de minigolf del club de tennis, d'una superfície de 1.800 m², s'hi van obrir un total de quatre rases (R1 a R4), amb uns resultats molt similars als anteriors: per sota de les reformes modernes d'anivellament i pavimentació s'hi documentava, en relació amb un nivell d'argila de tonalitat fosca, una estructura constructiva (UE 205) feta a base de pedres de dimensions petites i mitjanes lligades amb argila, datada també en època ibèrica (Vilalta i Galland 2018a: 97-105).

Els materials mobles

L'estudi dels materials apareguts en el transcurs de la intervenció permet apuntar la cronologia del jaciment, que s'ha de situar, sens dubte, en l'època ibèrica. Bàsicament, es tracta de produccions ceràmiques, si bé cal anotar també la recuperació de diversos ponderals, una fusaiola i un molí de granit de tipus barquiforme (planoconvex). El conjunt ceràmic s'ha classificat i s'ha analitzat per definir-ne més acuradament la quantitat, la procedència i la cronologia.

El material es compon d'un total de 1.083 fragments, dels quals 344 han estat associats a vasos amfòrics i 739, a diverses tipologies de vaixel·la fina i de cuina. Els sistemes de quantificació s'han establert mitjançant tres categories diferenciades a partir de les dades obtingudes en el registre o base de dades de cadascuna de les UE amb presència de material ceràmic. En primer lloc, s'ha establert una quantificació a partir del nombre de fragments (NF), sumant el global de fragments informes i els elements amb forma. Un segon sistema de comptatge ha consistit a aplicar el mètode del nombre tipològic d'individus (NTI) (Asensio 1996: 63-65), una variant del nombre mínim d'individus (NMI), en què s'incorpora la *ponderació per un*, una metodologia que permet resoldre gran part dels problemes

derivats de la documentació de fragments informes d'una determinada tipologia sense formes, els quals, d'una altra manera, serien exclosos de la quantificació per individus. Finalment, també s'ha considerat el comptatge utilitzant el nombre tipològic d'individus, variant del NMI, però sense aplicar-hi la *ponderació per un*, és a dir, la quantificació de tots els elements amb forma identificats (vores, nanses i bases).

Així doncs, pel que fa als materials ceràmics, cal distingir entre els elements amfòrics i la vaixel·la. Quant als primers, s'ha pogut constatar una evident superioritat en el volum total respecte a la resta d'envasos d'importació. Si tenim en compte el NF, les àmfores ibèriques tenen una presència del 83%, davant el 17% restant, que correspondria a materials d'importació, i destaquen de forma majoritària les àmfores ebusitanes. Utilitzant els sistemes de comptatge considerant el NTI, amb ponderació o sense, s'obtenen uns percentatges d'àmfores ibèriques d'un 61 i d'un 76, respectivament, i la resta serien importades. Tal com s'ha explicat, el sistema de comptatge NTI ponderat permet observar unes àmfores d'importació que, utilitzant els altres sistemes, serien negligides. D'aquesta manera, d'entre el total dels materials importats, podem apreciar que un 27% corresponen a àmfores ebusitanes, molt majoritàries; un 4%, a àmfores massaliotes; un 3%, a àmfores grecoitaliques; un 3%, a àmfores centremediterrànies, i un 2%, a àmfores del sud de la Península o del cercle de l'estret.

D'entre les àmfores ibèriques identificades, s'ha constatat l'existència d'un mínim de 19 individus, si ens atenim al NTI sense ponderació. Morfològicament, han estat classificades, d'una banda, com a vores elevades de llavi llis o arrodonit que, en certs casos, conserven una tendència triangular (fig. 10, 1-4), uns models que comparteixen similituds evolutives amb altres envasos o contenidors fenopúnics identificats al llevant peninsular entre els segles VI i IV a. n. e., i, d'altra banda, s'ha definit un grup de vores de tendència o de boca plana amb els llavis arrodonits (fig. 10, 5-8). Aquesta dualitat s'emmarca en una evolució formal quant al procés de fabricació d'aquests envasos, una tendència morfològica des de les vores elevades i arrodonides derivades de les primeres àmfores (a imitació del model fenici T.10.1.2.1 dels segles VII-VI a. n. e.) fins a la clara aparició d'àmfores de vora plana i perfil allargat entre els segles IV i III a. n. e. Això no obstant, la caracterització d'aquest material no pot aportar dades significatives quant als llocs exactes de producció i a l'ús cronològic dels envasos.

Pel que fa a les àmfores importades, destaca la presència de dues vores d'àmfora ebusitana de la tipologia T.8.1.1.1 (fig. 10, 9-10), un conteni-

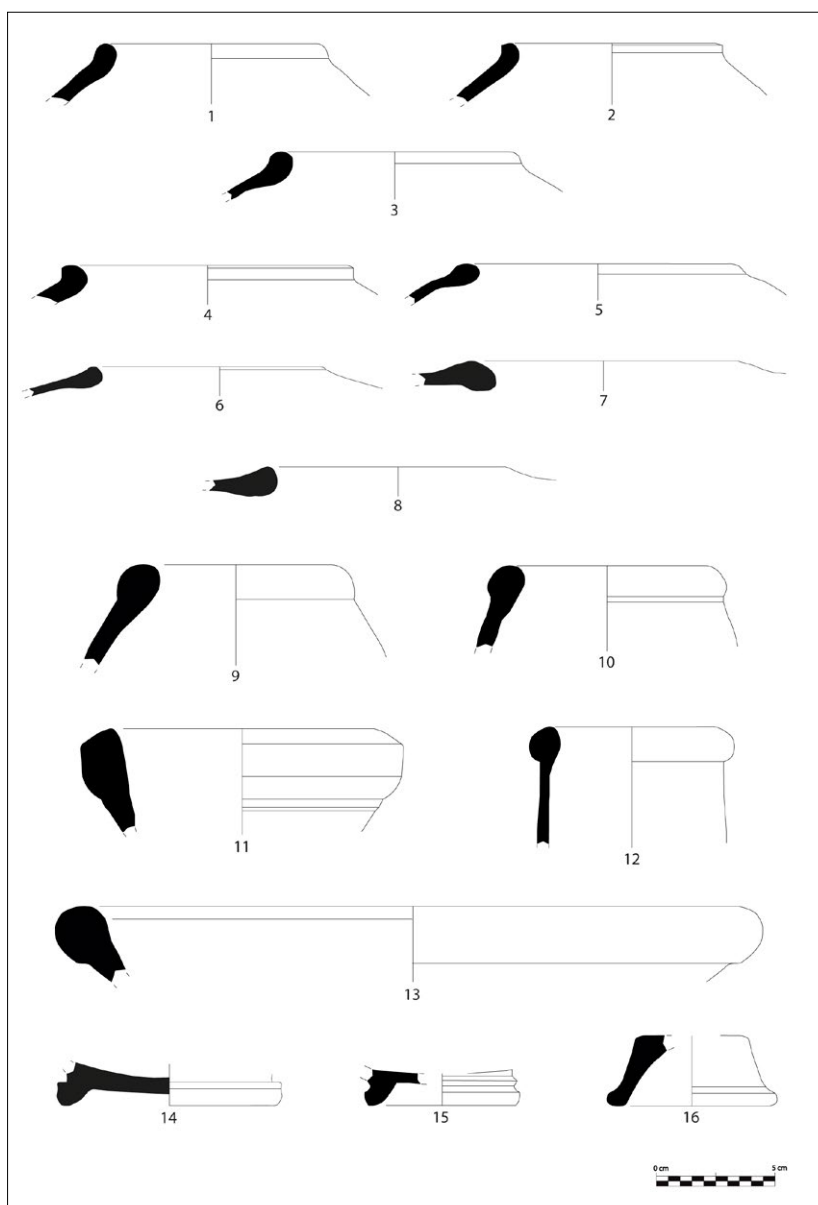

Figura 10. Materials ceràmics apareguts en els treballs d'intervenció arqueològica: àmfores ibèriques (1 a 8), àmfores púniques i punicoebusitanes (9-12), ceràmica de vernís negre i ceràmica massaliota (13).

dor amfòric d'una gran expansió comercial entre les Illes Balears, Catalunya i el llevant ibèric al llarg del segle IV a. n. e. S'han identificat en un estrat d'enderroc (UE 1005) (fig. 8) corresponent al mur defensiu o de tancament UE 1004 i a un possible nivell de circulació (UE 605) relacionat amb l'estructura MR 604 (Vilalta i Galland 2018a; 2018b). Així mateix, a l'interior de la UE 606 s'ha pogut constatar la presència d'una vora d'àmfora T.8.1.2.1 (fig. 10, 12), envàs successor de l'anterior, del qual es diferencia per un allargament i una tendència a la verticalitat del coll, i que, ja entrats en el segle III a. n. e., hauria seguit la mateixa tendència comercial (Ramón 1995: 220-223).

Cal ressaltar la identificació d'una vora d'àmfora provinent de Massàlia, un model que, entre els segles VI i II a. n. e., va tenir una gran distribució comercial en aquesta zona. D'aquesta tipologia s'ha pogut recuperar una vora del tipus 7 (fig. 10, 11), caracteritzada per una absència de motllura al llavi i un coll relativament alt (Asensio 1996: 54-56), a l'interior de la UE 1104, nivell de rebliment de les estructures (UE 1105 i UE 1107) localitzades a la rasa 11 (Vilalta i Galland 2018a).

Pel que fa a la vaixela, es constata, lògicament —igual que en el cas de les àmfores—, una àmplia majoria de produccions ibèriques (gairebé un 99% del total), sobretot si tenim en compte l'estudi mitjançant el sistema de comptatge a partir

del NF. Si ens fixem amb més detall en la resta de produccions recuperades, i utilitzem el NTI amb la *ponderació per un*, la superioritat de les produccions autòctones, com és evident, continua sent clara —tant en les produccions a torn com en les produccions a mà—, si bé les d'altres procedències guanyen pes.

Destaca també la presència d'importacions pertanyents a diferents tipus ceràmics de vernís negre (un 8% del total d'importacions), representats per dos fons, un peu i diversos fragments informes de ceràmica àtica (AT-VN 59-62, AT-VN 469-473) (fig. 10, 14-16), localitzada, bàsicament, en dos espais: l'un, gairebé a tocar de la possible estructura de tancament definida a la rasa 11 (UE 1106), i l'altre, en un nivell format per argila sorrenca i nòduls de calç i que està adossat a l'estructura MR 604 (Vilalta i Galland 2018a; 2018b). A més, ja de forma més residual (representa el 2% del total de la vaixella identificada), s'ha pogut constatar la presència d'algun fragment informe de ceràmica comuna oxidada ebusitana (UE 503) i una vora de morter massaliota (CL-MAS 623) (fig. 10, 13) en el possible nivell de circulació UE 605 (Vilalta i Galland 2018b).

Interpretació cronològica

Tenint en compte l'estratigrafia definida en les diverses rases obertes durant el procés d'excavació, es poden diferenciar clarament tres etapes cronològiques: una primera, contemporània; una segona, corresponent als segles XVIII-XIX i relacionada amb la construcció d'un seguit de canals d'irrigació, en consonància amb la dinàmica agrícola de la zona, i una tercera, que es correspondria amb el període ibèric, i en què s'observa una sola fase d'ocupació, si bé no es pot concretar, ara per ara, si hi va haver reformes estructurals.

En conjunt, l'estudi dels materials ceràmics d'aquesta fase, amb la quantificació i l'aproximació estadística corresponents, permet encabir aquest assentament dins les dinàmiques comercials del litoral català —especialment a la costa tarragonina— en època ibèrica. L'ocupació s'encabeix dins de l'anomenada fase 2 de l'estudi efectuat per David Asensio sobre el comerç i l'economia dels pobles ibèrics de la costa catalana (Asensio 2002). Aquesta fase, situada entre el 400/375 i el 300/275 a. n. e., mostra un clar domini dels recipients amfòrics punicoebusitans, amb percentatges que van del 70 al 80% del total de les importacions, tant en NF com en NTI (Asensio 2002: 75-76). Destaca el model amfòric T.8.1.1.1 (PE-14) com a contenidor més característic i abundant. És també el període en què es comença a observar l'arribada dels primers recipients centremediterranis, acompanyats, de forma poc

significativa, per àmfores de la zona de Massàlia o d'altres colònies gregues de la península itàlica. Concretament, al jaciment del castell de Vilafortuny hi ha un 84% d'àmfora ebusitana (tant en NF com en NTI ponderat) i s'hi han identificat dues vores d'àmfora T.8.1.1.1 (el contenidor més característic d'aquesta fase) i una vora d'àmfora massaliota del tipus 7.

Cal apuntar que la descoberta d'una vora del model T.8.1.2.1 assenyala un allargament cronològic de l'ocupació de l'assentament, de manera que també hauria participat en la fase 3A, datada entre el 300/275 i el 225 a. n. e. i caracteritzada per un gran domini dels contenidors amfòrics ebusitans, els quals podien suposar entre el 77% i el 61% del total, segons l'assentament i el sistema de quantificació utilitzat (Asensio 2002: 76). El model T.8.1.2.1 (PE-15), successor del T.8.1.1.1 (PE-14), és el més documentat en els assentaments litorals, en contextos en què s'observa un augment relatiu de la presència d'àmfores centremediterrànies i una gairebé desaparició del registre ceràmic procedent del cercle de l'estret i de les colònies gregues. L'arribada de les àmfores grecoitàliques marcarà el canvi de tendència comercial del següent període (Asensio 2002: 76).

Mitjançant aquest estudi del material amfòric, complementat amb les dades que ens ha proporcionat la vaixella de luxe de procedència àtica, podem proposar, provisòriament, un marc cronològic d'ocupació per al jaciment del castell de Vilafortuny: s'hauria iniciat a principis del segle IV a. n. e. i hauria perdurat almenys fins al tercer quart del segle III a. n. e. (400-225 a. n. e.). Tanmateix, tot i que no s'ha documentat cap mostra del circuit comercial inscrit en l'anomenada fase 3B (225-175 a. n. e.), en què la proporció d'àmfora grecoitàlica hauria de ser superior o igual a la d'àmfora ebusitana (Asensio 2002: 76), s'han pogut identificar tres vores de ceràmica oxidada ibèrica classificades com a càlats, cosa que ens obliga a portar la cronologia d'ocupació de l'assentament vers finals del segle III a. n. e., o fins i tot, a falta de més dades, principis del segle II a. n. e., si bé sobta l'absència de vaixella importada d'aquesta època —com, per exemple, de vaixel·la campaniana A, entre d'altres.

Així doncs, no és la presència aïllada o específica de determinats materials ceràmics, que actuarien com a elements de datació de l'estratigrafia, sinó el conjunt global, inscrit en un context comercial i de relacions entre els pobles que ocupen l'occident mediterrani, el que proporciona una cronologia més estable. Si hi ha cap fet evident és la participació d'aquest assentament en el procés de recuperació de la intensitat comercial que es va produir al llarg del segle IV a. n. e., sota l'im-

puls dels comerciants ebusitans, i que es va prolongar almenys fins a les darreries del segle III a. n. e., com hem pogut comprovar en l'assentament pròxim de la Cella de Salou (Diloli *et al.* 2016), o fins a inicis del segle II a. n. e. (Asensio 2002: 79). Això no obstant, som molt conscients de la parcialitat de les restes documentades, i del mateix registre arqueològic, de manera que la nostra proposta s'ha d'entendre com una aproximació cronocultural, que esperem que pugui ser amplificada en treballs futurs.

L'assentament protohistòric del castell de Vilafortuny en el marc del poblament regional

El jaciment arqueològic d'època protohistòrica localitzat al turó del castell de Vilafortuny és, actualment, l'únic assentament ibèric ben identificat al terme municipal de Cambrils. Cal dir, però, que hi ha altres vestigis de la mateixa cronologia, bastant imprecisos, determinats per la presència d'algunes restes ceràmiques. Ja fora del terme cambrilenc, i ampliant l'anàlisi al territori que hem convingut, situat entre els termes municipals de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, a l'oest; el cap de Salou, a l'est, i entre la costa i les serres prelitorals, al nord, el panorama no canvia gaire, sobretot per comparació a altres regions del sud de Catalunya on la presència d'establiments ibèrics va ser més generalitzada. Amb tot, creiem que aquesta percepció no és tan deguda a la realitat ocupacional com a la falta d'informació, en molts casos agreujada per l'antropització de la regió. Tant és així que, actualment, només s'hi han documentat alguns punts amb restes de materials ibèrics, sobretot ceràmica, en els quals no es conserven elements estructurals que puguin donar més dades sobre el tipus d'emplaçament. Tot i així, creiem que val la pena intentar ordenar les dades sobre la presència humana en època protohistòrica —estacional o no— en aquesta gran plana que té per límit la serralada prelitoral.

Començarem per l'extrem sud, dins el terme municipal de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, on Salvador Vilaseca, durant els anys trenta del segle passat, va identificar, a la cova del Solà del Pep (fig. 11, 1), algunes restes de ceràmica ibèrica —vasos a torn i de pasta molt més fina, corresponents a àmfores o gerres ibèriques, amb pintures geomètriques característiques (Vilaseca Anguera 1937: 255)—, barrejada amb una altra ceràmica feta a mà o més moderna, i ossos humans i restes de fauna. Aquesta cova se situa a l'inici de l'engorjament pel qual actualment passen les principals comunicacions entre el Camp Tarragona i les Terres de l'Ebre, al coll de Balaguer, i té un ampli control visual tant d'aquest important pas com de la línia

de costa. Es tracta d'una cavitat amb una ampla boca, des de la qual s'accedeix a una galeria de 10 metres de recorregut, i una cambra final, que és on es van efectuar les troballes, entre les quals no hi ha cap estructura. En tot cas, si bé la presència d'aquests materials a l'interior indica un ús de l'espai durant la protohistòria, la funcionalitat com a assentament estable és discutible: podria haver estat un refugi temporal o un punt de control territorial.

Resseguint la franja litoral en direcció nord, el següent indici d'ocupació protohistòrica el trobem al jaciment de la Pobla (les Pobles/la Pobla de Taudell/les Barqueres) (fig. 11, 2), situat al terme municipal de Mont-roig del Camp, entre la via del tren i el mar, a la dreta de la desembocadura de la riera de Riudecanyes. Identificat als anys quaranta del segle XX per Miquel Sedó, va ser Salvador Vilaseca qui, l'any 1953, el va descriure com un jaciment iberoromà a partir dels materials que hi va localitzar: «Numerosos restos de cerámica, teselas y algunos objetos de hierro y plomo (entre ellos un vasito de este metal), enclavados con algunos fragmentos de cerámica ibéricas» (Vilaseca Anguera 1953: 219).² Adolf Schulten, a partir d'aquestes dades, hi va voler veure la ubicació de «la antigua Oleastrum, yacimiento romano que había dado, entre los materiales típicos de su clase, algunos ungüentarios de bronce» (Schulten 1953: 73). Cal indicar que al mateix indret s'hi van recuperar, temps després, restes d'indústria lítica i ceràmica a mà, raó per la qual se'n va ampliar considerablement la cronologia. Amb motiu de la urbanització de la zona, a inicis del segle XXI, s'hi van efectuar intervencions arqueològiques (anys 2008, 2010 i 2016), en què es va confirmar l'existència d'estructures al subsol, les quals es van identificar, en un primer moment, com un assentament datable entre època tardorepublicana i altimperial (Pociña 2008), i posteriorment, com una vil·la romana amb una cronologia que aniria del segle II a. n. e. a l'època tardoimperial (Moreira 2010; 2016).³

Seguint la costa, a uns 5 km, i a menys d'1 km de la línia marítima, trobem el jaciment del Cavet

2. Cal indicar que, a més d'aquests fragments de ceràmica ibèrica i romana, també s'hi van localitzar restes de vasos fets a mà, juntament amb materials lítics, que assenyalarien una possible ocupació prehistòrica anterior (Vilaseca Anguera 1953).

3. Hem de referir l'existència, a pocs metres, a l'altre costat de la riera de Riudecanyes, del paratge anomenat Cambrils-Mediterrani, on es va detectar un possible jaciment del bronze final, actualment desaparegut. Jaume Massó menciona la presència de restes de ceràmica a mà, associades a un mur antic, aparegudes en el transcurs de les obres d'un xalet (Massó 1985; 1990).

(Cambrils, el Baix Camp) (fig. 11, 3), que ocupa un espai lleugerament elevat entre el barranc dels Reguerals i la riera de Riudoms. Als anys cinquanta del segle passat, el Dr. Vilaseca hi va localitzar una fulla de sílex (Vilaseca Anguera 1953), troballa a la qual poc després se'n sumarien d'altres, que van permetre identificar l'espai com un possible assentament calcolític (Fontanals *et al.* 2008). Posteriorment, aquesta cronologia es va ampliar del neolític a l'època ibèrica (Fontanals *et al.* 2008). En tot cas, cal especificar que el jaciment està format per un gran nombre d'estructures excavades al subsòl, de les quals un parell van proporcionar ceràmica ibèrica (Ramón 1989; Fontanals *et al.* 2008). Amb aquestes dades, només es pot albirar un possible espai d'emmagatzematge pròxim a la costa i no associat a cap assentament conegut d'aquesta mateixa cronologia.⁴ De fet, el jaciment més pròxim d'època ibèrica seria ja el localitzat al turó del castell de Vilafortuny, situat a menys de 2 km.⁵

A partir del castell de Vilafortuny, en direcció nord-est, a uns 2,5 km, hi trobem el poblat ibèric de Barenys (fig. 11, 4), situat sobre un petit turó al marge dret del barranc de Barenys, aproximadament a 1 km del litoral. D'aquest jaciment, a finals dels anys noranta del segle passat, s'indicava: «Són visibles restes de murs, paviments, nivells de circulació i gran quantitat de ceràmica ibèrica. Està parcialment afectat per una edificació que hi ha a la part superior del turó» (Adserias 1998: 55). Aquestes característiques apuntarien a un petit assentament agrícola, un tipus d'hàbitat recurrent i molt ben definit a la Cessetània oriental (Asensio *et al.* 2001).

Des de Barenys, seguint en direcció est, i sense entrar al *hinterland* directe de l'antiga Tarakon-Kesse, les prospeccions efectuades en el moment en què es va construir Port Aventura van permetre localitzar diversos establiments protohistòrics de desigual projecció, que mostrarien una forta ocupació d'aquest espai de relleu variat, que s'estén per la plana que hi ha entre el cap de Salou i l'actual municipi de Vila-seca.

4. Val a dir que al mateix indret s'hi ha documentat la presència d'alguns fragments informes d'àmfora fenícia sud-peninsular (Otiña 2007: 37).

5. Seguint la riera de Riudoms en direcció a l'interior, s'hi localitza el mas de Don Felip, descobert durant les prospeccions efectuades en el marc del projecte d'investigació *Estudi del paisatge arqueològic antic de l'Ager Tarraconensis' (a la dreta del riu Francolí)*. Aquest jaciment, esmentat diverses vegades en l'estudi, va ser identificat com un poblat ibèric (López *et al.* 2011: 374), si bé, malauradament, no se'l descriu suficientment perquè en puguem conèixer les característiques. En no haver-ne trobat cap altra referència bibliogràfica, hem optat per no incloure'l en la figura 11.

De nord a sud, dins el terme municipal de Vila-seca, al peu del pendent septentrional d'un tossalet que avança en direcció al cap de Salou, s'hi localitza un nucli descobert als anys trenta del segle XX per Salvador Vilaseca (Vilaseca Anguera 1973), anomenat Rescat de Baix (fig. 11, 5), on, durant la construcció de Port Aventura, es van poder identificar restes d'estructures molt arrasades i diversos materials protohistòrics, entre els quals destacaven la ceràmica comuna ibèrica, la ceràmica de vernís negre i la ceràmica àtica de figures roges, així com fragments de molins. Els arqueòlegs que van dirigir els treballs van proposar una cronologia d'ocupació d'entre els segles V i IV a. n. e. (Adserias 1998: 50-51).⁶

Seguint en direcció sud, i coronant el mateix tossal, a no més de 500 metres de l'anterior, hi ha el tossal de la Ganyada (fig. 11, 6), un jaciment constituït per diverses àrees arqueològiques —Garriga, tossal de la Ganyada i jaciment número 13— que segurament van formar part d'un mateix establiment. Aquest nucli podria haver tingut dues etapes principals d'ocupació, el neolític i l'època ibèrica. D'aquesta segona, que és la que ens interessa, cal apuntar que al tossal hi resten encara algunes estructures força malmeses, associades a materials ibèrics, que s'estenen per una àrea considerable, així com diverses sitges i el que podria ser un forn. Pel tipus de materials localitzats, sembla que l'assentament hauria funcionat en un moment avançat del període ibèric, i la seva funcionalitat podria relacionar-se amb l'explotació agrícola. Així i tot, la proximitat amb Rescat de baix, que presenta uns materials bastant més antics —per bé que ibèrics—, ens obliga a ser força cauts quant a la cronologia.

El darrer, situat al vessant sud del turonet on hi ha la torre del Telègraf, està dispersat per una àrea on es va identificar la presència de ceràmica ibèrica molt fragmentada en superfície. Anomenat, en el seu moment, Parcel·les 510-708 (fig. 11, 7), no sembla que conservi estructures (Adserias 1998).

Finalment, dins d'aquest mateix espai del cap de Salou, hi ha l'assentament de la Cella (fig. 11, 8), descobert als anys quaranta del segle passat per N. Alsina, M. Carreras i J. Ginovart, col·laboradors del Dr. Vilaseca (Pericot 1953). Una troballa que va confirmar L. Vilaseca anys després a la revista *Ampurias*: «A la Punta de la Sella [...] de restes importants d'un poblat ibèric» (Vilaseca Borràs 1968: 365).

6. Cal esmentar la referència que fan Jàrraga i Abela, quant a la presència de ceràmica àtica, a unes figures negres, cosa que podria endarrerir lleugerament la cronologia (Jàrraga i Abela 2011: 144).

El jaciment, ubicat a l'anomenat Racó de Salou o Torre Alta, s'alça sobre els penya-segats que formen la fesomia d'aquest punt del cap de Salou, al capdamunt i al vessant septentrional d'una lloma que queda a recer del vent del mar, d'una superfície conservada d'entre 7.000 i 8.000 m². El paratge que l'acull es va veure profundament alterat a partir de l'any 1905 com a conseqüència de la contínua extracció de pedra per ampliar el port de Tarragona. Aquestes actuacions van arribar a una pertorbació extrema a partir dels anys setanta, quan es van desmuntar els dos turons que coronaven l'espai, un dels quals acollia part del jaciment.

Amb tot, els treballs que hi efectua el GRESEPIA des del 2010 han permès distingir-lo com un *unicum* al litoral cessetà. Fundat a principis del segle IV a. n. e. i abandonat entre el segon i el tercer quart del segle III a. n. e., el poblat es va aixecar a partir d'una planificació de l'espai on es van emprar mesures i models matemàtics avançats, d'origen mediterrani (Cots *et al.* 2019). Amb una única fase d'ocupació, es forma segons un urbanisme ordenat per carrers grans, amb una metrologia similar a la de les cases, i uns edificis d'arquitectura complexa, d'unes mides que oscil·len entre els 80 i els 120 m², si considerem l'existència d'una única planta, per bé que algunes cases, sobretot les adossades a la muralla, sembla que tenien un pis superior o, com a mínim, un altell. Les cases tenen diverses estances i un pati, segurament obert, d'un marcat estil mediterrani. Tot i que l'existència de cases de mida excepcional no és estranya en els poblats ibèrics, sempre es tracta de recintes que sobresurten simbòlicament respecte als altres habitatges i que es relacionen amb la presència dels grups de poder que dirigien la vida dels assentaments, de manera que som davant un estàndard desconegut en aquest territori, que, per bé que segueix paràmetres ibèrics quant a la materialització de la construcció, sembla que teoritza arquitectònicament a partir d'altres fonts.

Pel que fa al sistema defensiu, s'observa perfectament que la planta de la muralla difereix també dels tipus ibèrics, almenys a grans trets. El mur que la forma, amb una amplada que no supera, en cap cas, el metre (de més o menys 90 cm), té un traçat força rectilini, del qual es conserva un únic trencament en colze, que forma un angle de 120 graus on es basteix un reforç exterior atalusat que, a l'interior del poblat, forma un edifici turriforme, situat molt a prop de l'única porta coneguda fins ara.

Quant als materials recuperats, la Cella presenta un volum d'importacions força alt, en què, si el volum de vaixel·la de taula procedent dels àmbits grec i púnic és similar, el dels contenidors amfòrics és extraordinàriament elevat, ja que les àm-

fores púniques, especialment les ebusitanes, acaparen més del 75 % del total d'individus. Aquestes dades, així com la presència de materials ebusitans de cuina, expressen la importància que té aquest factor cultural en la vida del jaciment.

Tenint en compte tots els factors esmentats, així com la mateixa situació de l'assentament, ubicat al capdamunt d'un turó que s'eleva vers el litoral i controla tota la badia de Tarragona fins a *Tarakon-Kesse* (Diloli *et al.* 2016; Cots *et al.* 2020), creiem que es tracta d'un assentament d'una forta orientació comercial, molt probablement un *port of trade*, que devia tenir una base ètnica multicultural —aglutinava persones de procedències diverses— i un important pes en l'economia d'aquesta regió. Políticament, l'existència d'un centre d'aquestes característiques podria respondre a la necessitat de disposar d'un lloc d'intercanvi neutral que permetés organitzar les relacions comercials en aquesta franja litoral en el marc d'una organització més complexa.

Fora ja de la franja litoral del Camp de Tarragona, avançant en direcció nord, vers les serres que delimiten aquesta plana, el punt on es fa més patent la presència ibèrica són els voltants de l'actual municipi de Reus, per bé que de forma distorsionada, segurament a causa del fort impacte urbanístic que ha afectat tot aquest indret. Així, és habitual identificar la cultura ibèrica a partir de la presència d'uns fragments ceràmics en superfície o, en el millor dels casos, de restes de sitges. En aquest context, s'ha de mencionar el jaciment del Camí de la Pedra Estela (fig. 11, 9), format per quatre sitges descobertes l'any 1937 amb motiu d'unes obres d'eixamplament del camí. Els materials localitzats a l'interior van ser «abundante cerámica pseudocampaniense, cuya característica general es su color negro con brillo metálico tornasolado; fina cerámica a torno, gris y rosada; abundante cerámica pintada de motivos geométricos [...]. Además, pesos de telar, una piedra de molino de granito, colmillos de jabalí, cerámica negra ahumada muy tosca, con perfiles que recuerdan las últimas épocas de la edad del Hierro; finos platós sin reborde, gran cantidad de fragmentos de ánforas de neta tradición ibérica (sin cuello), y una base cuadrangular de caliza amarillenta en forma de capitel invertido» (Carreras 1945: 83-84). Molt a prop d'aquest, a poc més de 500 m, hi ha el jaciment del barranc de l'Escorial (fig. 11, 10), on, també durant els anys trenta del segle passat, es van localitzar uns murs, a una profunditat d'uns 70 cm, associats a ceràmica ibèrica, en algun cas pintada; ponderals de diverses mides i altres restes de vaixel·la (Carreras 1945). Per les seves característiques, es va interpretar com un poblat ibèric que, atesa la seva proximitat amb les sitges del camí de la

Pedra Estela, segurament hi tenia relació, si bé mai no ha tornat a ser objecte d'una excavació arqueològica.

Dins el nucli urbà de Reus, a uns dos km dels jaciments esmentats, a la plaça d'Isabel Basora (o de la Pastoreta) (fig. 11, 11), el 1950, en la col·locació d'una conducció, hi va aparèixer una sitja semiesfèrica, de la qual només es conservava la part inferior, reomplerta per diversos fragments de ceràmica comuna ibèrica, entre la qual hi havia una tapadora, un fragment de cànals, restes d'àmfores, ceràmica a mà, un parell de pondera i un molí circular de pedra sorrenca (Vilaseca Borràs 1952: 2-8; Ramón 1989: 56; Ramón 1990: 36-40). El 2002, amb motiu de la construcció d'un aparcament subterrani a la plaça, s'hi va fer una intervenció d'urgència, que va permetre confirmar l'existència d'un nivell estratigràfic d'època ibèrica, amb presència de diversos fragments de vaixel·la indígena —copes, plats, cànals— i de ceràmica campaniana, datats entre finals del segle III i principis del segle II a. n. e. (Fabregat 2002). Com a dada interessant, cal esmentar la presència «d'una sèrie de pedres irregulars lligades amb terra que formen una petita estructura, sense cap tipus de forma reconeixible, però associades al mateix període ibèric» (Fabregat 2002: 6). Aquesta troballa podria relacionar-se amb l'existència, en una petita elevació pròxima, a la zona del barranc de l'Escorial, d'un suposat assentament ibèric que va ser destruït en anivellar-se l'indret (Vilaseca Borràs 1952; Ramón 1989: 56), si bé no es pot confirmar de cap manera.

En direcció est, a uns 3,5 km, hi trobem el mas de l'Inspector (fig. 11, 12), on, l'any 1932, amb motiu de la construcció d'una bassa, es va localitzar una sitja plena de materials d'època ibèrica, que, anys més tard, serien recollits i dipositats al Museu de Reus. Entre aquests materials, a part de la ceràmica, sembla que també hi havia algunes restes metàl·liques, de ferro, «que per la descripció que en feren els seus descobridors recordaven als soliferrea» (Vilaseca Borràs 1949: 115). D'entre els fragments ceràmics cal destacar la presència d'un *askos* de ceràmica grisa de la costa, diversos vasos de ceràmica comuna ibèrica —copes, plats, *kalathoi*, una pàtera que imita una peça campaniana, un morter i diversos materials d'importació campanians, com una pàtera Morel 2234b 1 o una copa Morel 2614d1 (Vilaseca Borràs 1949; Ramón 1989; Ramón 1990: 40-44). Per les característiques del lot, podríem datar l'amortització de la sitja cap al segle II a. n. e., si bé algunes peces del conjunt podrien ser del segle III a. n. e.

Més al nord, a uns 3 km de la plaça de la Pastoreta de Reus, Lluïsa Vilaseca va fer esment de la destrucció, a la partida de Monterols (fig. 11, 13), «de un poblado ibérico y romano» (Vilaseca Bor-

ràs 1968: 356) en anivellar-se la petita elevació de terreny on era. Tot i així, se'n van poder recuperar una gran quantitat de restes ceràmiques, entre les quals destacaven les ibèriques pintades —amb la presència d'un cànals gairebé complet— i ceràmica campaniana i grisa emporitana, així com alguns fragments de ceràmica comuna d'època romana. Malauradament, la destrucció del jaciment no ens permet sinó situar-ne la cronologia en l'ibèric final.

A molt poca distància de Reus, però ja dins el terme municipal de Riudoms, s'hi localitza la Timba del Castellot (fig. 11, 14), un jaciment conegut també com les Timbes (Vilaseca Borràs 1968). Concretament, amb el nom de la Timba es defineix un petit turonet amb una ampla panoràmica de la plana del Baix Camp (Romero i Forcadell 1975: 116), situat sobre el marge esquerre de la riera de Riudoms. El jaciment arqueològic, descobert als anys trenta del segle XX (Vilaseca Anguera 1953; Vilaseca Borràs 1968), el constitueixen diferents sitges, dues de les quals estaven intactes i nou havien patit els efectes de l'erosió, en quedar les estructures al tall de la llera de la riera de Maspujols. Els materials que les farcien eren, pràcticament tots, d'època protohistòrica, i del conjunt destacava, com és obvi, la ceràmica ibèrica, si bé també hi havia importacions de diverses èpoques i procedències, com ceràmiques àtiques, representades per un fragment de *kylix* de figures roges, quatre fragments d'un *kylix* de peu baix i un fragment informe del tipus Saint Valentin. El lot el completaven altres vernissos negres, com un fragment del taller de les tres palmetes radials o algunes formes de campaniana B, un conjunt que podríem datar perfectament entre finals del segle V i el segle II a. n. e. D'entre la ceràmica ibèrica, constituïda per vasos de diversos tipus —gerres, plats, *kalathos*, etc.—, destacava la pintada, amb alguns fragments profusament decorats, alguns dels quals amb dibuixos antropomorfs, com un d'una figura humana sostenint el que semblava una arma i que tenia una figura similar al costat, o de tipus zoomorf, com el d'unes potes posteriors d'un cavall (Romero i Forcadell 1975; Massó i Ramón 1985; Ramón 1989; Arrayás 2002).

Més a l'interior, en direcció nord, al peu de les serres que delimiten pel sud les muntanyes de Prades i sobre aquests jaciments de Reus, s'hi localitza l'únic poblat ibèric que s'ha pogut excavar —parcialment— en tot aquest espai. Es tracta del nucli de Santa Anna, a Castellvell del Camp (fig. 11, 15), un jaciment identificat l'any 1932 per S. Vilaseca (Vilaseca Borràs 1968: 351), que va ser excavat parcialment pel mateix Dr. Vilaseca i per P. Rius el 1934, i on Ester Ramón i Jaume Massó van efectuar una nova intervenció els anys 1985 i 1987 (Ramón i Massó 1994). Els treballs efectuats

van permetre distingir-hi diversos recintes determinats per una sèrie de murs paral·lels, de direcció nord-est/sud-oest, dels quals restava conservat únicament el sòcol, d'una alçada aproximada de 0,5 cm, de manera que, per les seves característiques —estava situat en un lloc de fàcil defensa i tenia un ampli control sobre el seu voltant—, el jaciment s'ha considerat un poblat ibèric de reduïdes dimensions, de carrer o espai central. Si bé cal apuntar que bona part de l'assentament ha desaparegut per diverses alteracions del turó, tant naturals com antròpiques, els treballs que s'hi han fet han pogut determinar dues fases d'ocupació: la primera, a l'ibèric ple, dividida en dos moments diferents, entre el segle IV i el II a. n. e. (Ramón 1989: 61), i la segona, entre el 200 i el 150 a. n. e. (Ramón i Massó 1994: 25).

L'últim jaciment a què ens referirem, situat en direcció sud, en els darrers contraforts de la serra de l'Argentera, és el santuari de la Mare de Déu de la Roca (fig. 11, 16), al terme de Mont-roig del Camp. El primer que cal assenyalar-ne és la ubicació. No es tracta, com en els altres casos, d'un jaciment situat a la depressió litoral, sinó que s'alça sobre un morrot que, a 292 metres s. n. m., avança des de la serralada i obté un ampli domini de la plana litoral occidental del Camp de Tarragona.

Els materials protohistòrics que determinen l'existència del jaciment es van localitzar a la part superior del vessant occidental de la muntanya en el transcurs d'unes obres efectuades l'any 1953 per urbanitzar aquest sector. Salvador Vilaseca, el seu descobridor, va identificar, entre les restes de runa de l'obertura d'una rasa, fragments de ceràmiques ibèriques i altres de fetes a mà, i d'entre els diversos elements destacaven els vasos de perfil en S i, sobretot, els decorats amb cordons. Posteriorment, l'any 1962, en una nova visita a l'indret, Salvador Vilaseca i Lluïsa Vilaseca en van recuperar més materials de les mateixes característiques, cosa que indica, indiscutiblement, l'existència d'un possible jaciment d'època protohistòrica a la Roca (Vilaseca Anguera 1954; Vilaseca Anguera i Vilaseca Borràs 1963).

L'any 1977, una nova prospecció va aportar més materials, ibèrics i d'època romana, així com un fragment lapidari, que va ser considerat romà. Tot el lot es va disposar al Museu Municipal de Riudoms (Vilardell i Romero 1977-1978; Ramón 1989).⁷

Els materials recuperats a l'indret són prou significatius per atorgar al jaciment un caràcter especial —caràcter al qual també contribuiria la seva disposició topogràfica, com ja hem indicat.

Hi destaca la ceràmica protohistòrica, tant la feta a mà com la comuna ibèrica, a la qual se suma un lot de vernissos negres, entre els quals hi ha un fragment amb restes d'una roseta del taller de les tres palmetes radials, un fons de *pyxys* i altres fragments de campaniana A i campaniana B (Vilardell i Romero 1977-1978; Ramón 1989). Cal afegir-hi la presència de dos fragments d'àmfora itàlica o grecoitàlica i un fragment de vora d'àmfora grecoitàlica bd2 (Canela 2014). La presència, entre els materials indígenes, de fragments de *kalathos* i de ceràmica grisa de la costa catalana confirma una datació dins l'ibèric ple, amb projecció cap a l'ibèric final i continuïtat fins i tot en època romana (Vilardell i Romero 1977-1978). En una intervenció efectuada l'any 2015 amb l'objectiu de confirmar l'antiguitat de l'indret, es van recuperar materials similars.

En tot cas, cal dir que les dades sobre aquest jaciment provenen, fonamentalment, de troballes de materials ceràmics que no estan associades a cap tipus de parament. Sí que és cert que al lloc hi ha un conjunt de balmes que podrien haver estat aptes per a l'ocupació, per bé que, si va ser així, no n'ha quedat cap altre registre. Pel que fa a aquestes balmes, cal indicar l'existència de diversos forats circulars al terra, a manera de cassoles, canaletes o dipòsits de diferents formes i mides, que Salvador Vilaseca va relacionar amb la circulació i l'emmagatzematge d'aigües i va descartar que fossin un complement constructiu relacionat amb les balmes (Vilaseca Anguera i Vilaseca Borràs 1963: 33). Vilardell i Romero, per la seva part, van mantenir que aquests forats podrien haver estat la base d'una estacada per a la protecció d'un possible hàbitat (Vilardell i Romero 1977-78: 75).

El jaciment és, doncs, de difícil definició funcional. Per la seva situació, és inqüestionable que hi preval la visibilitat sobre qualsevol altre tret, la qual es completa amb la defensabilitat. Podria tractar-se, doncs, d'un punt de guaita o control, que relacionava la plana amb les serres circumdants, si bé la inexistència d'estructures, la qualitat dels materials recuperats i la seva continuïtat en el temps no acaben de corroborar aquesta hipòtesi. L'altra opció és que fos un lloc sacre, com va proposar M. Tarradell (Tarradell 1979),⁸ si bé tampoc no hi ha cap referència clara en aquest sentit, deixant de banda la tradició del lloc i —de nou— la seva situació, en tractar-se d'un punt de referència territorial. En tot cas, és innegable la presència d'una ocupació a l'indret d'època ibèrica, sistemàtica o eventual.

7. Cal especificar que la làpida va ser datada posteriorment al segle XIX (Gorostidi 2010).

8. Tarradell es basa, entre altres aspectes, en l'ara dedicada a Isis, mal datada, recuperada en el lloc.

En conjunt, un seguit d'elements revelen una ocupació d'aquest territori força important durant l'època protohistòrica, però presenten certes llacunes que impedeixen esbossar-ne un model. Si bé en treballs precedents (López *et al.* 2011) s'han intentat establir alguns paràmetres a partir d'estudis territorials per avançar en l'elucidació de l'organització d'aquest espai durant l'època ibèrica, hem de ser conscients que el coneixement del poblament de la plana occidental del Camp de Tarragona per a aquest període encara és escàs, i que és summament difícil fer propostes com les que s'han efectuat per a la plana oriental, de la qual els treballs arqueològics han permès dibuixar estàndards d'organització territorial força consistents (Asensio *et al.* 2001). Així, amb les dades de què disposem, aquest territori occidental se'ns revela com un espai geogràfic marcat per la presència de petits assentaments, que, en general, no estan gaire allunyats de la costa o hi estan ben comunicats, i que haurien ocupat petits turonets o elevacions del terreny, en molts casos associats a estructures d'emmagatzematge, com ara les sitges. Si prenem en consideració aquesta documentació, el panorama és certament diferent del que ofereix el poblament protohistòric a partir de l'eix que dibuixa el riu Francolí i, sobretot, del territori que queda a la seva esquerra. Aquesta primera constatació, que exclou la presència de nuclis grans o d'una funcionalitat que no sigui l'estrictament econòmica —tret d'alguna excepció, com el jaciment de la Roca o, potser, el que ens ocupa, el castell de Vilafortuny—, ens indueix a pensar que és necessari un marc territorial més ampli per poder extreure conclusions vàlides. Això vol dir integrar-hi bona part del Camp de Tarragona i, sobretot, restar a l'espera que avanci la recerca a la zona del Baix Camp.

Amb tot, si seguim les tesis exposades per altres autors que han treballat profusament a la Cessetània, podem apuntar que en aquesta àrea situada entre el cap de Salou i el coll de Balaguer hi hauria hagut tres tipus de nuclis, que defineixen el poblament cessetà: els de poblament concentrat, els d'activitats econòmiques especialitzades i els de poblament dispers (Asensio *et al.* 2001: 25). Això no obstant, cal fer distincions en relació amb les dades de què disposem. Pel que fa als nuclis de poblament concentrat, i considerant que la possible *capitalitat* recauria en *Tarakon-Kesse*, no s'aprecien ciutats de segon ordre: les ciutadelles i/o aldees fortificades haurien estat les principals de la regió. Tanmateix, la degradació o la parcialitat de la informació relativa als nuclis esmentats dificulta en gran manera la distinció entre un tipus i un altre, si bé tot apunta que hi van predominar les aldees, com la de Santa Anna, o altres nuclis més mal definits,

com el tossal de la Ganyada o el barranc de l'Escorial. La Cella hi hauria tingut un altre paper, ja que, per les seves característiques, difícilment es podria incloure en aquesta classificació organitzativa, si bé no tenim cap dubte de la seva funció com a ciutat.

En tot cas, atenent a la distribució i a la situació dels materials, sembla que els nuclis més habituals van ser els d'activitats econòmiques especialitzades o els de poblament dispers. Però, sense més informació, és molt difícil definir-los correctament, de manera que caldrà avançar en la recerca per confirmar aquest supòsit. És important fer notar la proliferació de sitges en el territori, igual que a la Cessetània oriental, fenomen que, segons sembla, no es va donar en territoris veïns. L'agrupació d'aquests dipòsits d'emmagatzematge, segurament dependents d'algun hàbitat més o menys gran, podria indicar un interès per concentrar, i possiblement redistribuir, un producte agrari que no era exclusivament local, i la participació, doncs, en una organització econòmica territorial molt més àmplia (Asensio *et al.* 2001). Cal apuntar que aquesta producció cerealística seria la base d'uns intercanvis que, de ben segur, s'haurien produït en jaciments del litoral, on podien arribar els comerciants mediterranis, un tipus de mercadeig que podia efectuar-se a una escala més reduïda, concretament en els nuclis situats a poca distància de la costa, com el del castell de Vilafortuny, o a escala internacional, com, segons tot apunta, l'assentament de la Cella (Diloli *et al.* 2016; Cots *et al.* 2020).

Un altre element destacable és la falta d'ocupació de la plana interior, del territori comprès entre la serra i la costa. Tal com hem vist, actualment sols coneixem el petit poblat de Santa Anna, ja lluny del litoral, en els primeres contraforts de les muntanyes de Prades, un assentament petit, funcional durant poc més de dos segles, i segurament destinat a una explotació directa del territori circumdant. A aquest l'acompanyaria el jaciment de la Roca, un altre lloc excepcional, ja que no respon a les característiques habituals d'un hàbitat ibèric —almenys d'acord amb les dades que tenim—, i que es podria considerar un nucli especialitzat, en aquest cas, en el control territorial, o un santuari.

En conjunt, un poblament dispers, que sembla correspondre's amb una ocupació basada en la presència de petits nuclis agropecuaris —molts dels quals desapareguts, tant pels amargaments, fruit de tasques agrícoles intenses, com per la urbanització de bona part del litoral o de punts pròxims als principals nuclis urbans— que haurien explotat el territori més immediat, i que haurien emmagatzemat la seva producció en sitges com a base d'uns intercanvis

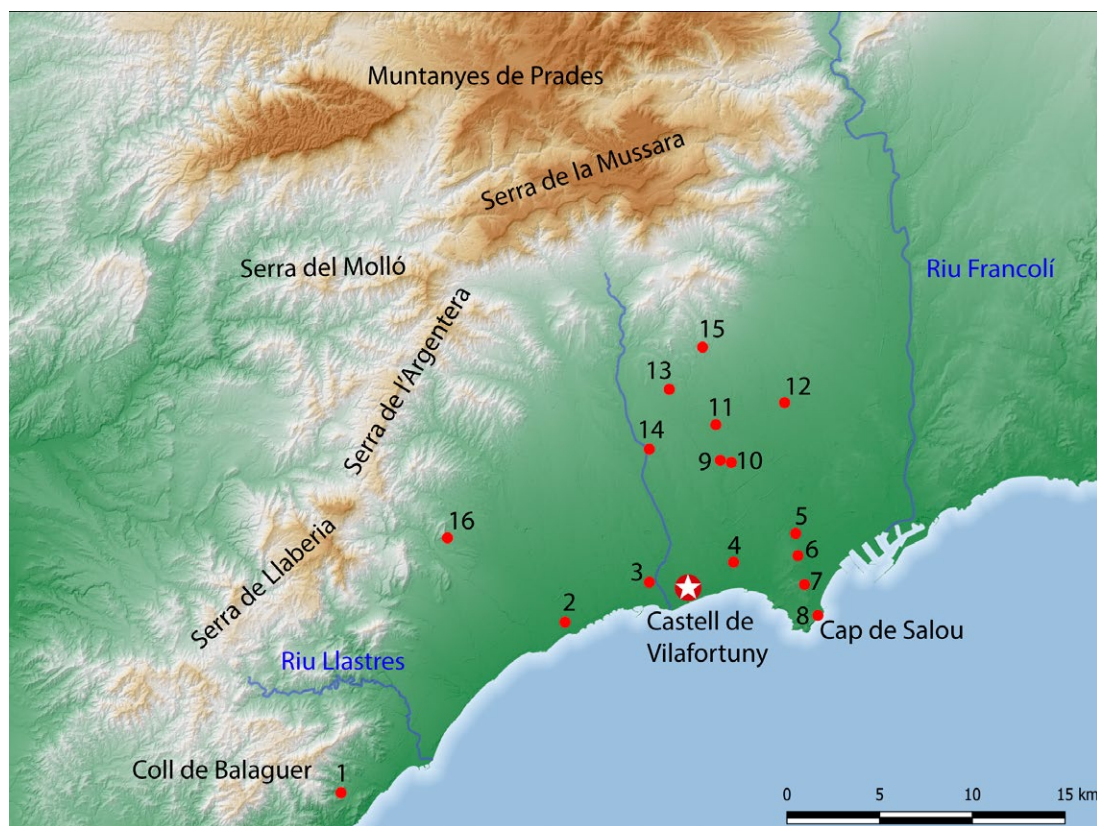

Figura 11. Mapa amb la situació dels jaciments mencionats en el text respecte al relleu i el jaciment del castell de Vilafortuny.

que segurament es produïen per via marítima, a través d'assentaments més grans, com la Cella o el castell de Vilafortuny, dins els mercats mediterranis.

Conclusions

Tal com s'ha vist a partir de les dades presentades, el jaciment protohistòric documentat al turó on actualment hi ha el castell de Vilafortuny podria haver esdevingut un important assentament preromà almenys entre els segles IV i II a. n. e. Els treballs arqueològics efectuats amb motiu del projecte d'urbanització de l'indret han permès corroborar la informació proporcionada per Lluïsa Vilaseca a finals dels anys seixanta del segle XX, que indicava l'existència en l'indret d'estructures i ceràmiques d'època ibèrica (Vilaseca Borràs 1968). Malauradament, en tenim poques dades a causa del tipus d'intervenció que s'hi ha efectuat, cosa que dificulta l'establiment d'hipòtesis sobre el tipus d'assentament, la seva funcionalitat o la seva integració en l'estructura organitzativa de la regió en època ibèrica. En aquest sentit, és important acudir a qualsevol font documental. També, doncs, a les fonts clàssiques, entre les quals l'*Ora Maritima*, de Ruf

Fest Aviè,⁹ que descriu el litoral tarragoní a partir del vers 512, és la més significativa.

L'*Ora Maritima* és un document que, des de ben antic, ha alimentat les esperances de moltes recerques, sovint localistes i no sempre ben enfocades, que tenien l'únic objectiu d'identificar i anomenar alguns jaciments arqueològics a partir dels topònims que s'esmenten en el Periple de l'autor llatí. No cal dir que, actualment, aquests objectius de recerca han quedat pràcticament abandonats, i que s'ha dibuixat un panorama divers, en què alguns investigadors han descartat totalment l'ús històric del Periple —però no pas el toponímic o geogràfic— (Moret 1996), mentre que d'altres encara consideren l'obra com un document imprescindible. El text d'Aviè és, doncs, objecte de consulta i d'estudi pel valor que s'hi atorga a l'hora de reconstruir la geografia de la península Ibèrica durant l'antiguitat, sobretot a

9. Aquest personatge, de nom complet Postumius Rufius/Rufus Festus (qui et) Avienus/Avienius, va viure durant el segle IV de la nostra era i, possiblement, va tenir rang senatorial (Mangas i Plácido 1994: 13), cosa que li hauria permès accedir a la documentació clau per redactar l'obra, així com viatjar per diversos territoris de l'Imperi romà, ja en decadència.

l'hora d'ampliar, completar o fer més comprensibles les dades aportades per l'arqueologia. Cal apuntar que l'obra en si no està exempta de polèmica, ja que, si bé sembla generalment acceptat que es basa en alguna composició anterior, hi ha desacords sobre la quantitat i la qualitat de les seves fonts, i fins i tot sobre el paper d'Aviè en la redacció del text (Adrados 2001: 29). Així i tot, podem dir que el plantejament més acceptat és que Aviè en va ser l'autor, que l'hauria redactat a partir de diverses fonts d'informació, que inclourien dades de diferents èpoques, i que hauria construït una visió literària d'un paisatge de llarga trajectòria cronològica i no exempta d'anacronismes.

Del territori que ens ocupa, d'acord amb la traducció de P. Villalba (Aviè, *Or. Mar*), a partir del vers 507, diu: «De seguida, doncs, s'aixeca el mont Selo —aquest és el nom antic de la muntanya— fins a l'alçada dels núvols. Propera a aquest, la ciutat de Lebedoncia, en temps antics; ara, el camp, despoblat, no conté més que coves i guarides de feres. Després d'això, les arenes s'aclofen en una gran extensió, en les quals s'alça, temps enrere, la ciutat de Salauris, i també hi estigué, antany, l'antiga Cal-lípolis, aquella Cal-lípolis famosa que, per l'elevada i excelsa alçada de les muralles i pels seus cims, s'enlairava cel amunt, ella que, amb l'àmbit del seu solar immens, cenyia, per ambdós costats, un estany, sempre fecund en peixos. Després, la ciutat de Tàrraco.»

Si bé no volem entrar en la identificació que s'ha fet dels topònims —no és aquesta la finalitat del nostre treball—, sí que volem aturar-nos en una de les ciutats que esmenta: Salauris. L'autor la situa en un gran arenal, tot seguit de Lebedoncia. Tot i que, tradicionalment, s'ha relacionat amb Salou, sobretot per la coincidència lingüística (Schulten 1922: 122), si ens fixem en la geografia del litoral, comprovem que la descripció d'Aviè abasta un espai molt ampli, ja que des del coll de Balaguer, passat l'actual municipi de l'Hospitalet de l'Infant, els sorrells s'estenen pràcticament sense interrupció fins a arribar al cap de Salou. L'espai apareix ben descrit en un derroter del 1950, publicat per l'Instituto Hidrográfico de la Marina, en què s'assenyala que, des de la punta dels Penyals, situada a la platja de Mont-roig del Camp, tot just passat l'Hospitalet, «los frontones de roca se retiran una centena de metros al interior, dejando una playa que se extiende sin interrupción hasta el promontorio de cabo Salou, sin encontrar en ella nada digno de mención más que el castillo de Miramar» (Instituto Hidrográfico de la Marina 1950: 254).

Si tenim en compte les interpolacions que l'autor hi fa, Salauris, almenys en l'època en què es redacta el poema, ja no hi és. Però hi era en al-

gun temps passat, ja que de ben segur que apareix en les fonts que Aviè va emprar per fer la seva *Ora*. Creiem que l'ús del pretèrit ens trasllada a un moment preromà, com en altres casos, dels quals el més destacat, pel que fa a aquesta regió, és Cal-lípolis. Així doncs, ha de ser la recerca arqueològica la que permeti, si escau, establir hipòtesis o possibles interpretacions sobre aquest particular. Val a dir que, actualment, no tenim gaire per triar, ja que, entre el coll de Balaguer i el cap de Salou, només el castell de Vilafortuny sembla respondre al requeriment de l'autor. Tanmateix, aquesta conclusió s'ha de sostenir amb molta cautela, ja que només es disposa de la informació presentada en aquest article. Si més no, fent bona aquesta possibilitat, el poema cobra més sentit, i més si es valoren les dades que els darrers anys han proporcionat els treballs efectuats en el poblat protohistòric de la Cella, identificat com l'antiga Cal-lípolis (Diloli *et al.* 2016, Cots *et al.* 2020). Tant si Aviè va intercalar dades a partir d'un antic periple com si va ampliar una descripció coetània amb dades anteriors, el cert és que Salauris i Cal-lípolis podrien haver estat aixecades força abans de l'arribada dels romans al territori. Tal com expressa Sánchez Real, «el hecho de estar los nombres de Salauris y Callipolis rodeados de descripciones poéticas y epítetos de adorno, indica que Avieno sólo tuvo en su mano unos nombres antiguos, y que para aprovecharlos en su obra tuvo que rodearlos de resonantes palabras. Esto nos lleva insensiblemente a tener que admitir que Avieno elaboró su obra por el segundo de los caminos señalados más arriba. Tomó como base un derrotero de su tiempo, incrustó en él los recuerdos antiguos y procuró darle uniformidad con su imaginación» (Sánchez Real 1955: 99-100). En aquest sentit, les evidències arqueològiques actuals podrien ser llegides en el marc del poema d'Aviè amb certa versemblança, i alguns dels topònims que l'autor llatí esmenta es podrien associar, doncs, al litoral tarragoní. Ara com ara, Salauris i Cal-lípolis van ser uns nuclis habitats en època ibèrica que haurien estat abandonats abans de l'inici de l'ocupació romana, de manera que se n'hauria perdut el nom i haurien quedat fora de qualsevol referència literària posterior, fins que Aviè els hauria recuperat. Cal-lípolis l'hem situat al cap de Salou (Diloli *et al.* 2016; Cots *et al.* 2020) i no ens podem estar de preguntar-nos si Salauris podria situar-se al castell de Vilafortuny.

Una qüestió, de ben segur, apassionant, però s'haurà d'esperar que hi hagi noves dades perquè algú l'abordi amb el rigor necessari.

Així, amb les dades de què es disposa actualment, l'assentament protohistòric del castell de Vilafortuny es presenta com un assentament més dels que haurien format el paisatge preromà del

Camp de Tarragona, i un dels pocs vestigis de poblament concentrat d'època ibèrica situats al litoral que s'estén entre el coll de Balaguer i el cap de Salou. L'estudi del material ceràmic ha permès determinar la presència, entre la vaixel·la importada, d'elements d'emmagatzematge i de cuina procedents del comerç marítim, entre els quals destaca la ceràmica ebusitana, cosa que ens fa pensar en una projecció comercial de l'indret, sobretot vers la Mediterrània. La seva cronologia, amb un bastiment a inicis del segle IV a. n. e. i un abandonament anterior a la conquesta i l'estructuració romanes del territori (i definida per l'absència de materials ceràmics típics del segle II a. n. e.), és molt similar a la de la Cella de Salou, que vam identificar com un possible *port of trade* (Diloli *et al.* 2016). Així doncs, l'assentament del castell de Vilaafortuny podria respondre a uns paràmetres similars, salvant les degudes distàncies. Hipòtesi, però, que haurà de ser comprovada en futurs treballs.

Ivan Cots Serret

Grup de Recerca Seminari de Protohistòria
i Arqueologia (GRESEPIA)
Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35
43002, Tarragona
ivan.cots@urv.cat

Jordi Diloli Fons

Grup de Recerca Seminari de Protohistòria
i Arqueologia (GRESEPIA)
Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35
43002, Tarragona
jordi.diloli@urv.cat

Enric Vilalta Ribé

Absis. Patrimoni Cultural
Carrer dels Pins 3
43812, Puigpelat
absispc@gmail.com

Ernest Capella Martínez

Grup de Recerca Seminari de Protohistòria
i Arqueologia (GRESEPIA)
Universitat Rovira i Virgili
Av. Catalunya, 35
43002, Tarragona
ernest.capella@urv.cat

Data de recepció: 11/08/2022
Data d'acceptació: 06/12/2022

Bibliografia

ADRADOS, F. R. (2001). Más sobre Iberia y los topónimos griegos. *Archivo Español de Arqueología*, 74: 25-33.

ADSERIAS, M. (1998). *Evidències del passat: prehistòria i món antic a Vila-seca*. Agrupació Cultural de Vila-seca. Vila-seca.

ARRAYÁS, I. (2002). *Morfologia històrica del territori de Tarraco en època tardorepublicana o ibèrica final (ss. III-I aC): cadastres i estructures rurals*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/10803/5537>.

ASENSIO, D. (1996). Les àmfores d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o Les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6: 35-79.

ASENSIO, D. (2002). Àmfores importades, comerç i economia entre els pobles ibèrics de la costa cata-

lana (segles VI-II aC): un exercici de quantificació aplicada. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12: 67-86.

ASENSIO, D.; MORER, J.; RIGO, A.; SANMARTÍ, J. (2001). Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I aC. A: MARTÍN, A.; PLANA, R. (coords.). *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental: Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret. Monografies d'Ullastret*, 2: 253-271.

AVIÈ; RUF FEST (1986). *Ora Marítima*. Introducció, text, traducció i notes de Pere Villalba i Varneda, Fundació Bernat Metge, 241, Barcelona.

CANELA, J. (2014). *Evolució del poblament i el paisatge a la Cessetània Occidental durant el 1r. mil·lenni AC*. Tesis doctoral, Universitat Rovira i Virgili. <http://hdl.handle.net/10803/296436>.

- CARRERAS, M. (1945). Los hallazgos arqueológicos de Porpóras (Reus). *Boletín Arqueológico*, 1-2: 82-91.
- COTS, I.; DILOLI, J.; VILÀ, J.; FERRÉ, R.; BRICIO, L. (2019). The protohistoric site of la Cella (Salou, Tarragonès), a mixed community of Mediterranean origin. A: BELARTE, M.C., NOGUERA, J., PLANA, R., SANMARTÍ, J. (coords.). *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC. Trama 7*. ICAC. Tarragona: 165-178.
- COTS, I.; DILOLI, J.; VILÀ, J.; FERRÉ, R.; BRICIO, L. (2020). L'assentament protohistòric de La Cella (Salou, Tarragonès). Campanyes del 2010 al 2017. *Tribuna d'Arqueologia 2017-2018*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona: 192-219.
- CURT, F. (1979). *Urbanizar (20 años de un bello oficio)*. Vilafortuny / Grupo Curt (1959-1979). Ed. Promotores de Vilafortuny / Grupo Curt. Igualada.
- DILOLI, J. (2007). La ceràmica ibèrica a torn al curs inferior de l'Ebre (Baix Ebre, Montsià i Baix Maestrat). *Cypsela*, 17: 233-252.
- DILOLI, J.; VILÀ, J.; FERRÉ, R.; COTS, I.; BRICIO, L.; SARDÀ, H. (2016). La Cella (Salou, Tarragona). Un puerto comercial en el litoral cerssetano. *Trabajos de Prehistoria*, 73 (2): 284-303. <https://doi.org/10.3989/tp.2016.12174>.
- FABREGAT, M. R. (2002). *Aparcament subterrani Plaça Isabel Basora. Reus (Baix Camp)*. Memòries d'Intervenció Arqueològica. Generalitat de Catalunya.
- FONTANALS, M.; EUBA, I.; MORALES, J. I.; OMS, F. X.; VERGÈS, J. M. (2008). El asentamiento litoral al aire libre de el Cavet (Cambrils, Tarragona). A: HERNÁNDEZ, M.; SOLER, J. A.; LÓPEZ, J. (coords.). *IV Congreso del Neolítico Peninsular*. Alacant: 168-175.
- GOROSTIDI, D. (2010). *Ager Tarraconensis. Les inscripcions romanes*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona.
- INSTITUTO HIDROGRÁFICO DE LA MARINA (1950). *Derrotero de las costas del Mediterráneo desde el cabo de Trafalgar hasta la frontera de Francia, las Islas Baleares, la costa N. de Marruecos, desde el cabo Espartel y la costa de Argelia*, Imprenta del Instituto Hidrográfico. Cádiz.
- JÁRREGA, R., i ABELA, J. (2011). Producció i importació de ceràmiques a l'ager Tarraconensis. Una aproximació a l'economia del Camp de Tarragona en època romana. A: PREVOSTI, M., i GUITART, J. (eds.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population. Documenta 16*. ICAC. Tarragona: 141-207.
- LÓPEZ, J.; PREVOSTI, M.; FIZ, I. (2011). Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies. A: PREVOSTI, M., i GUITART, J. (eds.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The population. Documenta 16*. ICAC. Tarragona: 372-403.
- MANGAS, J., i PLÁCIDO, D. (eds.) (1994). *Avieno. Ora Maritima Descriptio Orbis Terrae Phaenomena. Testimonia Hispaniae Antiqua I*. Ediciones Historia 2000. Madrid.
- MASSÓ, J. (1990). *El terme de Cambrils a l'antiguitat. Una aproximació arqueològica*. Ajuntament de Cambrils.
- MASSÓ, J., i RAMÓN, E. (1985). Notes sobre el jaciment ibèric de La Timba del Castellot. *Lo Floc*, 68: 8-12.
- MORET, P. (1996). *Les fortifications ibériques de la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*. Casa de Velázquez. Madrid.
- MORERA CAMPRUBÍ, J. (2010). *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Les Barqueres de Mont-roig del Camp (Baix Camp)*. Memòries d'Intervenció Arqueològica. Generalitat de Catalunya.
- MORERA CAMPRUBÍ, J. (2016). *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment de Les Barqueres de Mont-roig del Camp (Baix Camp)*. Memòries d'Intervenció Arqueològica. Generalitat de Catalunya.
- OTIÑA, P. (2007). El jaciment protohistòric del Pla de Santa Bàrbara (Montblanc). *Aplec de Treballs*, 25: 31-40.
- PERICOT, L. (1953). *Noticiario Arqueológico Hispánico*, I.
- POCIÑA, C.A. (2008). *Memòria de la delimitació arqueològica a La Pobla/Les Barqueres, dins dels terrenys del Pla Especial 1 "Càmping de les Arts" (Mont-roig, Baix Camp)*. Memòries d'Intervenció Arqueològica. Generalitat de Catalunya.
- RAMÓN, E. (1989). El poblament d'època ibèrica a la comarca del Baix Camp: estat de la qüestió. *Acta Arqueològica Tarraconense II*. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona: 55-67.
- RAMÓN, E. (1990). Dos jaciments d'època ibèrica en el terme de Reus. *Lligalls*, 2: 36-46.

- RAMÓN, E., i MASSÓ, J. (1994). El poblat ibèric de Santa Anna (Castellvell del Camp, Baix Camp). *Col·lecció Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 11. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya. <http://hdl.handle.net/20.500.12368/627> (consulta, 07-IV-2022).
- RAMÓN, J. (1995). *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2. Universitat de Barcelona.
- ROMERO, V., i FORCADELL, V. (1975). Hallazgo de cerámica ática de figuras rojas en Riudoms (Tarragona). *Boletín Arqueológico RSAT*, 129-132: 116-117.
- SÁNCHEZ REAL, J. (1955). Callípolis. *Boletín Arqueológico RSAT*, 31: 97-106.
- SCHULTEN, A. (ed.) (1922). *Avieno. Ora Maritima. (Periplo massaliota del siglo VI a. de J.C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J.C.* Primera edició
- SCHULTEN, A. (1953). *Cincuenta y cinco años de investigación en España*. Asociación de Estudios Reusenses. Reus.
- TARRADELL, M. (1979). Santuaris ibèrics i ibero-romans a llocs alts. *Memòria de l'Institut d'Arqueologia i Prehistòria*. Universitat de Barcelona. Barcelona: 35-45.
- VILALTA, E., i GALLIAND, C. (2018a). *Memòria de la intervenció arqueològica a: "Castell de Vilaafortuny" (Cambrils, Baix Camp)*. Memòries d'Intervenció Arqueològica. Generalitat de Catalunya.
- VILALTA, E., i GALLIAND, C. (2018b). *Memòria de la intervenció arqueològica a: "Castell de Vilaafortuny" (Cambrils, Baix Camp)*. Memòries d'Intervenció Arqueològica. Generalitat de Catalunya.
- VILARDELL, R., i ROMERO, V. (1977-1978). Hallazgos arqueológicos en el santuario prehistórico de La Roca (Mont-roig, Tarragona). *Pyrenae*, 13-14: 75-80.
- VILASECA ANGUERA, S. (1937). La cova del Solà del Pep, de l'Hospitalet de l'Infant (terme de Vandellòs). *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 510: 253-259.
- VILASECA ANGUERA, S. (1953). *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 1.
- VILASECA ANGUERA, S. (1954). *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Institut Ramon Berenguer IV. Reus.
- VILASECA ANGUERA, S. (1973). Las industrias de cantos rodados del cabo de Salou. *Ampurias*, 35: 1-108.
- VILASECA BORRÀS, L. (1949). El silo ibérico del Mas de l'Inspector. *Boletín Arqueológico RSAT*, 26-28: 115-118.
- VILASECA BORRÀS, L. (1952). Un silo ibérico de la Plaza Isabel Besora. *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 1: 2-8.
- VILASECA BORRÀS, L. (1968). Noticias arqueológicas de la provincia de Tarragona. *Ampurias*, XXX: 348-365.
- VILASECA ANGUERA, S., i VILASECA BORRÀS, L. (1963). *La cova del Patou*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV. Reus.